

Smyčka historie

Spisovatelovo uvažování o světě

JAN DVOŘÁK

Napětí mezi historickým časem a časem literárního díla, které v konkrétní době vzniká a musí se s ním tedy vyrovnávat, je stálou součástí uměleckého procesu. A rovněž i zdrojem individuálních lidských osudů, které ho provázejí. Jak je soudit a spravedlivě poměřovat?

Zatímco intenzita dějinných úseků, vymezená datovanými událostmi, přináší konkretizovaný čas, jenž hned a mnohdy tvrdě zasahuje do života lidí bez možnosti nadhledu, řád tvorby odedávna usiluje o hledání nadčasových souvislostí a věčných principů, které provázejí lidstvo od počátků jeho existence. Pouze je měří nově prožitými skutečnostmi. Mircea Eliade jako jeden z mnoha nazývá tento rozpor dost výstižně svárem mezi metafyzickým posláním spisovatelova údělu a omezujícím „dějinným okamžikem“. Píše vyhoceně: „Každý umělecký talent se rodí jako protest proti danému dějinnému okamžiku – ať už je jakýkoli.“¹

Trvalým problémem českého kontextu, z něhož literatura vyrůstá a s nímž je spjata, zůstává, že je právě těsně přimknut k dějinnému okamžiku, jehož determinujícím vlivům se nemůže vyhnout, neboť ten skoro vždy těsně splývá s otázkami osobní i národní identity. Znamená to, že tvůrce permanentně pociťuje tlak zadrhnuté smyčky historie na hrdle lidské individuality, který mu nedovoluje volně vydechnout. Nutí ho to neustále zaujímat stanoviska k aktuálním situacím, vracet se k dávno rozebíraným a přechoť už jinde a jindy vyřešeným otázkám a znovu je zdůrazňovat. Myšlení se uzavírá v tísnivém kruhu. Jsme svědky pokusů o hledání nadčasového poslání tvorby a uzavření se do jejího mikrokosmu, právě tak jako konjunkturálního podléhání omezujícím dobovým tendencím. Je smutnou pravdou, že vyhraněné kontury zmíněných konfliktů poskytly českému umění vydatný a nosný tematický zdroj se zájmem sledovaný v celém světě – a někdy dokonce chápaný jako *corpus delicti* abstraktně formulovaných kafkovských či orwellovských vizí. Mezní situace, vyostřené konflikty a rea-

¹ M. Eliade: „Psaní a poslání literatury“, Literární noviny 2001, č. 10, s. 11.

gence na ně inspirovaly k zobrazení téměř modelových lidských postojů k realitě – od jejího oslavného přijímání a vzývání až k nuancovaným polemikám s ní, od intuitivních gest vzdoru až k přímému odporu, od úniku z ní nebo její okázalé ignorace až k rafinovanému a tvrdému lámání charakterů. Na druhé straně je nepochybné, že přílišné upnutí českého myšlení k probíhajícím dějinným okamžikům, o čemž mimo jiné svědčí mechanická parcelace literárního vývoje do striktně vymezených historických úseků, vede mnohdy k omezení širší perspektivy vidění, k prostorové ohraničitelnosti, lokální uzavřenosti, k nedostatku nadhledu a k neschopnosti filozofického zobecňování.

V každém dějinném údobí však objevujeme ucelené tvůrčí koncepce, rozšiřující horizont a směřující neúnavně a neústupně k naplňování onoho vyššího řádu tvorby navzdory provázejícím okolnostem i momentálním trendům. Nejinak je tomu ve dvacetiletí zahrnujícím sedmdesátá a osmdesátá léta, která jsou v českém prostoru nepochybně poznamenána silnou vývojovou retardací a opětovnou diskontinuitou. Nicméně bylo by hrubým zjednodušením, kdybychom složité a bolestné zkoumání historicky „vyčleněné“ etapy proměnili v stanovování jednoduchých a nabízejících se opozit, jak se to zhusta děje. Vzniklá díla – a tak tomu bylo vždy – se zhodnocují nikoli pouze okolnostmi zrodu, ale především tím, jak se jejich významy a přínosy jeví z časového odstupu, kdy vstupují do širokých souvislostí a mnohotvárných kontextů.

Z tohoto hlediska stojí určitě za zaznamenání a úvahu průběh formování, osudy a postavení rozsáhlého románového projektu Miroslava Hanuše *Pythagorejské ypsilon*.² Přiznám se, že volbu výmluvného příkladu, dokládajícího uvedené tendence, ovlivnila i osobní motivace. Byl jsem svědkem jeho geneze, mnohokrát jsme si o něm s autorem rozprávěli i korespondovali a konfrontovali názory na svou tvorbu a smysl uměleckého usilování vůbec. Vnímal jsem Hanušovy úzkosti, naděje i depresivní stavy, rád jsem naslouchal jeho podmanivému vyprávění o „znepokojivých hostech“, kteří ho navštěvovali v bezesných nocích z hloubky věků a lidské paměti. Sledoval jsem prostě zvláštní příběh knihy i života.

Spisovatel počal koncipovat svůj rukopis na počátku sedmdesátých let, tedy v době zvrátové společenské situace i osobních problémů. Soumrak vzbuzených nadějí a relativizaci ideologických systémů vnímal prizmatem bohatých zkušeností. Tehdy už třiadesátiletý autor (1907), žijící trvale v maloměstském prostředí Chrudimě a pozorující hierarchizaci vztahů v typicky českém prostorovém

² O díle *Pythagorejské ypsilon* jsem psal ve stati *Neobvyklý román* v časopise OKO 1993, č. 4, kde byl rovněž uveřejněn fragment jedné kapitoly (s. 12–15). Sám Hanuš naposledy o románu veřejně hovořil na I. literární laboratoři, konané 21.–22. září 1993 v Hradci Králové. Jeho zamyšlení je publikováno ve sborníku statí *Hlavní téma: psychologická próza*. Gaudeamus, Hradec Králové 1994, s. 91–96.

vymezení, prošel od svého románového debutu *Na trati je mlha* (1940) složitými peripetemi českého společenského a kulturního vývoje, které se pochopitelně nemohly neodrazit v jeho díle. Hanušův zralý vstup upoutal především svým důrazem na vysoké morální hodnoty každého jedince. Tyto nároky se zhodnocovaly v době národní existenciální krize, stavějící lidi před složitá osobní dilemata, a inspirovaly tvůrčovy generační druhy. Nadšený Jiří Orten pokládal knihu za generační výpověď směřující do budoucna a oceňoval na ní, že „vyslovuje naši touhu po návratu z útěku, touhu po vrácení toho, čemu lze říkat ‚dosud nenalézané‘, ale tím, že hledané, přece jsoucí“³. Toto úsilí, které lze nazvat typologickou kategorizací, prorůstá následnou Hanušovou tvorbou, jednou se opírá o evokaci modelu chování (*Bílá cesta mužů*), jindy směřuje k dílčím psychologizujícím analýzám. Logicky neúspěšně musí dopadnout pokusy potlačit vyzývaný vypjatý individualismus příklonem k naivně chápané očištné roli kolektivity, jak to nárokovala přicházející padesátá léta.⁴ Nicméně záhy se „básník mravního quijotismu“, jak ho nazývá Václav Černý, vrací k řešení svého základního problému. V osobě J. A. Komenského nalézá postavu, která naplňuje požadavky fascinujících morálních kvalit, aniž by byla zbavena své lidské podstaty. Zároveň tu stojí osobnost překonávající věčným úsilím o „všenápravu věcí lidských“ stišňující a omezující dějinné okamžiky, tak podivuhodně paralelizovatelné s dobou, v níž nedoceněný diptych o Komenském – *Osud národa* (1957), *Poutník v Amsterodamu* (1960) – vzniká. Dnes ho čteme především jako hlubokou a závažnou polemiku s totalitní schematizací dějin i jako vědoucí a prozíravé uvažování nejen o „osudu národa“, ale o „osudu lidstva“ vůbec. Komenského příklad – jakoby syntetizující vlastnosti a rysy předcházejících hanušovských hrdinů – utvrdil autorovu víru v očištnou úlohu osobností, které silou svého ducha iniciují lidstvo k stálému boji za pravdu a spravedlnost a nikdy se nespokojují s dosaženými výsledky. Naděje je v neustálém hledání. Rovněž tak ho posílil v přesvědčení, že o otázkách dalšího vývoje světa a postavení člověka v něm nelze přemýšlet izolacionisticky, ale že je nutné k nim přistupovat v globálních dimenzích. Na naší planetě neexistují děje, s nimiž je možné se vyrovnat v zúžených rozměrech a měřících.

Hanuš tedy dospěl v přesvědčivého zastávce – možno říci – absolutního humanismu. Literatura a umění emocionalizují poznání lidstva – mají proto neza-

³ J. Orten: *Žítaná kniha*. Český spisovatel, Praha 1993, s. 232.

⁴ Václav Černý, jinak příznivec Hanušovy tvorby, pokládal jeho romány z této doby *Býti zrnkem soli* (1949) a *Setkání na pakku* (1950) za autorské selhání. Napsal: „(...) odmítl snášet onu proklamovanou samotu, do které doba autory zahrála, a prodal se ve jménu slávy.“ – *První a druhý sešit o existencialismu*. Mladá fronta, Praha 1992, s. 133. Myslím, že příčiny nelze hledat pouze v Hanušově touze po momentálním úspěchu. Ten mu ostatně knihy ani nepřinesly.

datelné a nezaměnitelné poslání. A svým účinkem překonávají prostor a čas. A právě tato neústupnost při prosazování vyšších mravních principů, která našla výraz například v prorockém projevu na ustavujícím sjezdu českých spisovatelů v červnu 1969 a v řadě uspořádaných komeniologických přednášek, způsobila kromě jiného jeho publikační potíže i společenskou izolaci.⁵ Jenomže konkretizovaný historický čas, přinášející Čechům další zdrcující tragédii, který starého člověka osudově zasáhl a probíhajícími okamžiky zraňoval, neboť znovu – jako už tolikrát – svědčil o lidské nepoučitelnosti, se rozhodl zralý člověk překonat a vzdorovat mu.

I když si nepřipouštěl, že by se mělo jeho dílo uzavřít, protože měl rozpracováno několik nosných projektů, odhodlal se ke komponování bilancujícího románu, který by jednak shrnul sumu dosavadního životního poznání, jednak tematizoval problematiku dvacátého věku v podobě silného příběhu i filozofujících meditací. Zaujat náročným úkolem, který chápal jako poslání i jako svůj odkaz čtenářům, vybudoval si uzavřený prostor, do něhož dovolil nahlížet jen vybraným „hostům“, obohacujícím jeho zření vlastními postřehy. Protrpěná samota samozřejmě neměla ráz „splendit isolation“, se znepokojením přijímal impulzy a zvěsti přicházející z denní reality, které nemohly neovlivnit autorovo uvažování.

Ačkoli mělo nepochybně jít o sebezpytovné ohlédnutí, zavrhl Hanuš přímou autobiografičnost, k níž i česká literatura počala silně inklinovat. Přímé spojení autorského subjektu s protagonistou vypravování mu zůstalo cizí. Podobně jako kdysi při práci na rozměrném plátně o Komenském, potřeboval se i nyní opřít o postavu, která by svým životem a činností naplnila jeho představu o rozhodující roli výrazných osobností při směřování lidstva k velkým ideálům. Tentokrát ji objevil ve švédském politikovi a diplomatovi Dagu Hjalmaru Hammarskjöldovi (1905–1961), nositeli Nobelovy ceny za mír, který od roku 1953 ve zvlášť hektických dobách dvacátého století vykonával funkci generálního tajemníka OSN až do své smrti při záhadném leteckém neštěstí. Hanuše fascinoval aktivní Hammarskjöldův vstup do řady krizových konfliktů, oceňoval jeho schopnost neutralizovat vyhrocené situace a koncepčně o nich přemýšlet i jeho pojetí politiky jako oddané služby, nikoli jako prostředku pro ovládnutí světa a probouzení nízkých pudů člověka. Upoutalo ho rovněž to, že byl vrcholným reprezentantem organizace, která představovala pro Hanuše ztělesnění pozitivních ideálů lidstva a poskytovala dostatek příkladů toho, jak lze v rozbouraném dva-

⁵ Jako některé jiné autoři napsal M. Hanuš překvapivě v druhé půlce sedmdesátých let „kající“ dopis Svazu českých spisovatelů. Nicméně pokání na začátku a konci je velmi nesmělé a obsah představuje spíš seznámení s tím, na čem autor pracuje. Vyřízení autorova projektu rozhodně nemohlo tehdejší představitele uspokojit, ba právě naopak. O tom svědčí i fakt, že tento dopis – na rozdíl od jiných – nemohl být náležitě propagandisticky využit.

cátém století vzdorovat násilí, nesnášenlivosti, katastrofám, válkám. Ačkoli autorovou ctižádostí od počátku nebylo napsat věčný životopisný román s jedním hrdinou, založený na striktní přesnosti dokumentárních faktů, podstoupil složitě a vyčerpávající studium pramenných materiálů. Jejich získávání z různých, přechasto vysloveně ilegálních zdrojů mělo mnohdy vpravdě dramatický průběh, který také ovlivnil jeden z fabulačních plánů. Jako asi málokdo u nás nahlédl i do složek utajovaných či tajných. Shromážděné dokumenty, konfrontované s interpretační literaturou, umožnily autorovi hluboký vhled pod povrch dosavadních komentářů a historických konstatování. Hanuš nejen evokuje průběh konkrétních dějinných událostí, ale pátrá po jejich důsledcích, zajímají ho široké souvislosti – a spráda také vlastní variantní řešení. V této významové i tvárné rovině vytvořil u nás ojedinělý politický román, dovedně spojující fakticitní základnu s jejím fabulačním domýšlením.

Po dokončení dvou románů o Komenském Hanuš uvedl: „A když jsem dopsal, zůstal mi po něm smutek a nejistota, co si se sebou počnu. Taková setkání se přece neopakují.“⁴⁶ Vztah podobného spříznění si vybudoval i při komunikaci s Hammarskjöldem. Ze všeho nejdřív si opatřil kolekci jeho portrétů a ten nejvýstižnější vyvěsil ve své pracovně, v níž se vůbec obklopil předměty, které vyvolávaly atmosféru zobrazovaných dějů. Utkvěle hleděl do výrazné tváře s ostře řezanými rysy – potřeboval z ní vyčíst vnitřní pohnutky, které ze slov nelze složit. Ono lidské zdůvěrnění bylo prvním předpokladem k zahájení autorova dialogu s ním. Podobně si počínal i při formování dalších – i epizodních – figur.

Miroslav Hanuš však nesetřval pouze u této hlavní linie románu. Kompozice díla je značně bohatá, komplikovaná a zahrnuje řadu dalších plánů a žánrových postupů. Objevují se tu privátní dramata fiktivních hrdinů, typické jsou prostorové i časové přeskoky, najdeme esejistické vložky a rekonstrukce doplňujících případů. Spisovatel skládá pestrou a kvalitativně rozkolísanou mozaiku, značně otevřenou různým vypravěčským strategiím, při jejímž formování neopovrhne ani přístupy charakteristickými pro dobrodružnou či melodramatickou literaturu. Jako by v obsahové i tvárné rovině překračoval vymezované hranice mezi vysokým a nízkým a odvážně varioval metody a motivy, s nimiž v různých etapách svého uměleckého usilování se střídavými úspěchy pracoval.

Komponování tak nejednoznačného a rozměrného celku znamenalo i pro trpělivého a vyzrálého autora-architekta běh na dlouhé tratě. Čtu z jeho dopisů, jak se doslova zmítal v úzkostných stavech. Znovu a znovu uvažoval o myšlenkovém zázemí a vyznění rukopisu: „Ano, pralidská konstanta, ale jak dramatic-

⁴⁶ Cituji ze záložky přebalu knihy M. Hanuš: *Poutník v Amsterdamu*. Čs. spisovatel, Praha 1967.

ky bude vrůstat do vztahů, které zatím rekognoskovala science-fiction. Často zahlédnu některá ověřená fakta, která jako transcendentální oblouky podpirají vědecký optimismus Jeansův a etický optimismus otce Teilharda. Proto miluji Daga, statečného muže 21. věku, proto věřím v experimentální nástroj OSN, proto bych si přál, aby literatura jako Dagova politika neváhala riskovat na samém pomezí vývoje, v oblasti nepoznaného.“⁷ Stále bylo co doplňovat, upřesňovat, objevovaly se nové postavy a dějové zápletky. Podléhal pochybnostem, zda je vůbec s to započaté dílo dokončit a udržet jeho myšlenkovou celistvost. Vlny odhodlání a radosti z podařených stránek a nových objevů střídaly obavy z náročného záměru. Objevoval se strach z neočekávaných okolností, děsila ho možnost fyzického i duševního umlčení. Váhání nesláblo, ani když se přibližovala „poslední tečka“. „Dokončil jsem ten poslední čtvrtý díl a teď se zase učím při korektuře škrtat a připadám si jako začátečník, protože ubývající čas nutí k přísnosti. To víš, vždycky se mi také práce nedaří a někdy před ní uteču do nějaké povídky ze strachu, aby docela nezapadla. Teď si ukrádám čas pro Polemiku s Teilhardem, snad by z toho jednou mohla být menší sci-fi. Je to odpověď na kdesi přečtenou větu, která mě pobouřila, že prý je možno vypěstovat plemeno lidí lhotejných ke svobodě jako plemeno bezrohých krav. Nevím, co z toho vyvedu, ale potřebuji se vyhrabat z té deprese...“

Pythagorejské ypsilon se stalo Hanušovým osudovým znamením – nebojím se užít té nadsázky. „Pythagorejské ypsilon je ovšem řeka, v níž se topím, ale v poslední době mám pocit, že je to v podstatě uzavřeno. A tak znovu pročítám a škrťám, aby to mělo přijatelnější rozměr. Při těch opětovných korekturách jsem našel několik nedomyšleností a tak často nezbyvalo, než několik stránek doplnit. Kolikrát jsem si myslel, že jsem na konci, a hned potom mi napadlo nové překvapující řešení. Jistě proto, že jsem se nikdy dosud nepokoušel psát na tak rozlehlé ploše, o tolika lidech. Někteří mě vážali ke skutečnosti, jiní mi nabízeli svobodu volné fikce: ale to dvojí bylo třeba sjednotit, aby to nebyla jen literatura faktu, ale živý román. Snad, snad. Nevím, ale zásadně už nic nebudu a nemohu měnit. Teď už je to záležitost formy a – času, abych to přepsal.“

Opus se mu tedy podařilo zhruba po jedenácti letech ukončit. Navzdory přesvědčení, že je v definitivním tvaru, se k němu ani pak nepřestal vracet až do své smrti (1995). Zdánlivě hotový rukopis pořád obohacoval, dokonce uvažoval i o možném zkracování či větší emancipaci jednotlivých částí.

Při všech možných výhradách leží před námi ojedinělé dílo české literatury, které splňuje Eliadovy nároky. Jde o pronikavou a prorockou úvahu o dvacátém

⁷ Tato a další citace jsou z osobní korespondence s autorem.

století v lecčems předjímající skutečnosti, které se dnes naplňují. Román výrazně překročil lokální vymezenost a omezenost. Vytvořil vizi budoucnosti, jež vyzývá k polemice.

Je paradoxní – a zároveň pro český kontext příznačné, že i přes změnu společenských poměrů Hanušovo poselství nedoputovalo k lidem. Rukopis – odkaz čítající víc jak tisíc stran odpočívá – navzdory aktuálnosti – v literárním archívu, pokryt prachem.